

FORN VÄNNEN

JOURNAL OF
SWEDISH ANTIQUARIAN
RESEARCH

"Göra ör efter sina söner" : runstenen vid Åby och ett vadställe i
Björklingeån
Holmberg, Torulf
Fornvännen 202-207
http://kulturarvsdata.se/raa/fornvannen/html/1974_202
Ingår i: samla.raa.se

»Göra ör efter sina söner»

Runstenen vid Åby och ett vadställe i Björklingeån

Av Torulf Holmberg

När flygelbyggnaden till Åby i Björklinge socken i Uppland renoverades hösten 1973, observerade snickaren Svenning Karlsson den 22 oktober en sten ristad med ett litet korsat kors i den hopschaktade högen framför huset: solljusvinkeln hade än en gång varit runforskningen bevägen. Det stod snart klart att det var den på s. 333 i fjärde delen av *Upplands runinskrifter* omnämnda runstenen som återfunnits. Den hade blivit känd vid en inventering av Björklinge sockens fornlämningar år 1924–26, och ytterligare upplysningar om stenen kunde »gårdens ägare E. Nelin» lämna 1927. Inget blev dock känt om ristningens utseende och inskriftens innehåll.

Ett besök på Åby i mars 1974 tillsammans med Josef Emil Nelin bringade klarhet i några av händelserna kring Åbystenen. Johan Erik Nelin flyttade med sin familj till Åby 1901. Äldste sonen Josef Emil fick så småningom huvudansvaret för lantbruket och skötte gården till 1946; den såldes då av faderns sterbhus till den nuvarande ägaren. Fram till omkring 1917 låg runstenen med den ristade sidan mot marken ute på en åker 150 meter nordväst om ladugården och knappt 10 meter öster om åkerkanten, strax öster om Björklingeån; platsen är säkerligen den ursprungliga, och stenen har förmodligen vält senast vid 1600-talets början eftersom den undgått Joh. Bureus' uppmärksamhet. Omkring år 1917 började en livlig byggverksamhet på Åby – inom några år hade alla de gamla byggnaderna ersatts – och man tog för detta ändamål noga vara på till-

gänglig sten, allra helst den som låg hindrande på åkrarna. Runstenen sprängdes och delarna kom till användning; man fäste sig inte så mycket vid de ristningar som först nu upptäckts. Flygelbyggnaden (»bryggstugan») uppfördes 1917. I grunden till dess förstuga låg de fem återfunna fragmenten – drygt halva runstenen. Josef Emil Nelin kunde inte förklara hur de hamnat där, och hävdade bestämt att han varit med om att lägga ristade stenar i grunden till ladugården, mellan dess nordvästra hörn och »dörren där man kör ut gödsel». Denna ladugård byggdes 1920; dessförinnan hade man under ett par års tid samlat ihop sten för att råda bot på den kraftigt sluttande marken. Otivelaktigt ligger ytterligare runstensfragment under denna präktiga ladugård. Att stenen efterfrågats på 1920-talet kände Nelin inte till. Vid den ursprungliga platsen för runstenen lär Björklingeåns botten vara grundare och fastare, med enstaka större stenar.

Gråspräcklig granit. Fem ristade fragment, varav ett saknar runor (fig. 1). Fyra har passning och bildar runstensens övre och högra partier; höjd över korset 120 cm, bredd över nedre korsarmen 80 cm, genomsnittlig tjocklek 40 cm. Det femte har utgjort stenens nedre högra del; höjd 50 cm, bredd 90 cm, tjocklek 50 cm, ristningsyta 47×45 cm. Runhöjd 7,5–10 cm. Fragmenten har förts till en björkbacke 40 m ÖSÖ om Åbys mangårdsbyggnad; de skall i möjligaste mån hopfogas. Ristningen är mycket välbevarad samt djupt och tydligt huggen.

Inskrift:

... mn nu aor gera ayti
 suni sena suna ok hulrg
 ... -i rikit - ...

... ok(?) aur gæra æftir syni sina Suna ok Holmg(æir mærk)i mykit . . .

»... och (?) göra ör efter sina söner Sune och Holmger(?), ett stort minnesmärke...»

Till läsningen: Den bevarade delen av inskriften börjar vid runstenens övre vänstra parti. Runa 1 är ristad invid brottkanten; vänstra bistaven mindre tydlig än den högra, dock avsiktligt ristad. Vid 3 n är ristningsytan ojämn; runan har därför ej givits full runhöjd; strax ovanför högra bistaven en naturlig fördjupning. 4 u skiljer sig från övriga u-runor genom att bistaven är ansluten ett stycke ner på huvudstaven; ett brott går rakt över bistaven. 5-7 aor säkert. 6 o har liksom 28 o formen f . Bistaven i 7 r, 10 r, 13 y, 25 u och 31 u samt vänstra bistaven i 14 t är ej ansluten till huvudstaven utan till ramlinjen. 8 g tydligt stungen liksom 9 e. Efter 11 a ett skiljetecken i form av en punkt; i övrigt används ett kort lodrätt streck. 13 y tydligt stungen. 16 s är liksom övriga s-runor spegelvänd. Ett brott går rakt över bistaven på 17 u; det kan ej avgöras om runan varit stungen. Inget skiljetecken efter 19 i. 21 e tydligt stungen. Runorna 33 r och 37 r måste tolkas som stupade m-runor. Av runa 34 återstår de övre två tredjedelarna av huvudstaven och en tydlig stängning till höger om dess topp; resten är borta i brottet; runan har säkerligen varit g. Efter runa 34 har minst 5 runor gått förlorade. Av runa 35 återstår toppen av en ristad stav. Nedre tredjedelen av runa 36 borta i brottet, dock säkert i. Efter 41 t en fördjupning på halv runhöjd, möjligen ett skiljetecken. Av runa 42 återstår övre hälften av huvudstaven; resten är borta i brottet. n-, a- och t-runorna har dubbelsidiga bistavar.

Inskriften är märklig främst genom uttrycket aor gera 'göra ör, göra vadställe'.

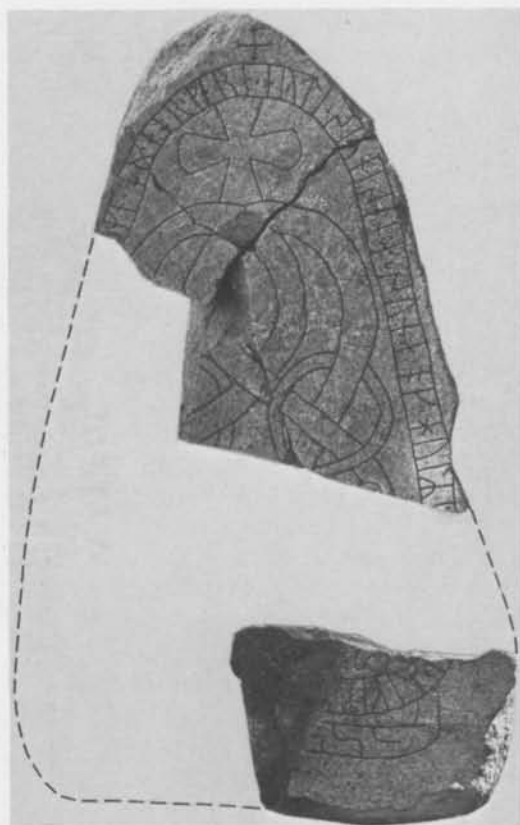


Fig. 1. Runstenen vid Åby, Björklinge sn, Uppland, delvis rekonstruerad. — The runestone at Åby, Björklinge parish, Uppland, in parts reconstructed.

Det är tidigare känt endast genom en annan runinskrift, också den uppländsk, U 996 Karlberga (Sundby), Funbo sn: "Ingrid(?) och Ingegärd läto resa stenen och göra vad (kera aur) ute i(?) sundet till minne av Tore sin fader". Wessén tolkar aur som ackusativ av isländska aurr m. 'grov sand, grus, grusjord' och nämner även ordets feminina avledning isl. eyrr. Avledningssuffixet är -iō som uttrycker samband, samhörighet; isl. eyrr f. är alltså något som hänger ihop med aurr, dvs. 'flad af Sand og Grus (aurr) bestaaende Odde eller Banke, som stikker ud i Vandet' (Fritzners ordbok). Diftongerna au och ey (øy) har i centrala svenska dialekter sammanfallit, och både det maskulina och det feminina ordet har blivit ör. Till följd därav

tycks den i isländskan klara skillnaden i fråga om genus och betydelse mellan de båda orden inte ha kunnat upprätthållas. I perifera svenska dialekter (bl. a. i Jämtland och Estland samt på Gotland) finns däremot skillnaden i uttal mellan de gamla diftongerna *au* och *øy* bevarad; jämtländskan har på samma sätt som isländskan ett ursprungligt maskulint ord med betydelsen 'grus' och en feminin avledning med betydelsen 'sandgrund i älv eller sjö' (L. Moberg i *Nysvenska studier* 1953); men i gotländskan och i de estlandssvenska dialekterna tycks det maskulina ordet helt ha trängit ut det feminina samtidigt som det inlemmat dess betydelse (docenterna Ingemar Olsson och Edvin Lagman muntligt). De liknar i detta avseende de centrala svenska målen i vilka maskulinum dominerar överväldigande i bägge betydelserna (ULMA). Det är därför förvånande att det bland de fåtaliga fornsvenska beläggen på ordet *ör* (Söderwalls ordbok med supplement upptar: *fiskis ör* f.? 'sandbank el. stengrund hvarest fiske idkas'; *stranda öör* f.? 'glarea', dvs. 'grus'; *til Sidhöna oc alle andre öra oc grun*) finns ett som verkar feminint och som därtill har betydelsen 'liten vass sten': *hwas öör* 'lapis paruulus et asper' (Söderwall suppl.: Latinskt-Svenskt glossarium efter Cod. Ups. C 20, SFSS, s. 557; jämför s. 7 i samma källa: 'acutus a um *hwass*'). Hur förhåller det sig nu med de två runsvenska beläggen? Betydelsen är klar: **gera aur** måste innebära att man gjort ett vadställe i ån genom att lägga ut grus, bygga upp en grusbank. Inte heller behöver man tveka om formen. Visserligen tecknas diftongen *øy* inte sällan **au** i uppländska runinskrifter, men det är osannolikt att den för *-iö*-stammarna karakteristiska akkusativändelsen *-i* skulle saknas i båda dessa runsvenska fall; **aur**, **aor** är akkusativ av *aurr* m. 'grusbank, vadställe' (med Åbystenens mycket ovanliga skrivning **ao** kan jämföras **paon paun** U 1053).

Också för ortnamnsforskningen är **aor gera** av intresse. I Uppland finns en grupp namn på *-örn*, *-ören* (bestämd form av *ör*). Fil. lic. A. Öberg (OAU) har i ett föredrag

visat exempel på konstgjorda örar, sand- och grusfyllningar, som ökat framkomligheten vid dessa ofta lågt och sankt belägna platser. Namntypen är förmodligen medeltida, beläggen dock yngre. Två runstenar vittnar nu om att människor gjort örar redan under vikingatiden. »Sannolikt har *ör-* i flera ortnamn betydelsen 'grusbank, vadställe', naturligt eller med konst anlagt» (Wessén, U 996).

Till sin art skilde sig väl en *ör* föga från många av dåtidens broar. Uttrycket 'göra bro' är till skillnad från 'göra *ör*' vanligt och förekommer mer än sextio gånger enbart i Uppland. Två brostenar har funnits i Åbystenens grannskap; den ena står vid Björklinge kyrka; den andra har hört till Skuttunge men är nu borta.

Det lönar sig föga att spekulera över vad det försvunna begynnelsepartiet innehållit utöver standardfrasen 'lät resa stenen'; minst tjugo runor saknas. Runorna 1-2 **mn** infogar sig svårligen i något känt ord eller namn; sannolikt måste man räkna med ristningsfel. Så länge inskriftens början saknas måste osäkerhet vidlåda en tolkning av 3-4 **nu** som fsv. *ok*, vilket förutsätter felristning (t. ex **n** i stället för **o** på grund av ojämnhet i stenen, samt stupad **k**-runa). *Nu 'nu'* förekommer i svenska runinskrifter dels i den vanliga böneformeln ('Gud hjälpe nu hans ande och själ'), dels i poetiskt-rytmiska uttryck (*Nu skal standa /sten a biargi* DR 296, Hällestad, Skåne); ett 'nu' på Åbysten är därför osannolikt.

12-15 **ayti** är en onöjaktig skrivning för *æftir* 'efter' (jämför **ayftir** Ög 88 och **auftri** Ög 165).

Med det fragmentariska slutpartiet kan jämföras inskriften på den försvunna U 300, Skånela kyrka: »Tyrvi lät resa stenen efter Halvdan, ett stort minnesmärke efter en god man»; slutet är versifierat: *mærki mykit / æftir mann goðan*. Man har anledning att tro att Åbystenens 'stort minnesmärke' inte bara syftar på den resligt bastanta runstenen utan också på den nya förträffliga förbindelsen över Björklingeån.

Minnesmärket är uppfört efter två brö-

der. Namnet på den ena, *Suni* 'Sune', är känt från ett fåtal andra runinskrifter (Uppland, Småland, Västergötland); under medeltiden blev det vanligt främst i östra och södra Sverige. Det andra – endast delvis bevarade – namnet bör vara det i uppländska runinskrifter frekventa *Holmgæirr* 'Holmger'; alternativet *Holmgautr* 'Holmgöt' är bara belagt två gånger.

Vem är då ristaren? Knappast Gudfast, Likbjörn, Ingulv eller någon annan från området känd mästare. Däremot är likheterna med U 1060 samt U 1048 och 1050, vilka Wessén tillskriver samme upphovsman, alla tre från Björklinge socken, påfallande: **s**-, **r**- och **u**-runornas form, bruket av skiljetecken, det enkla litet otympliga korset, ristningens uppläggning, slingornas brist på rytm och säkerhet. Å andra sidan visar Åbystenena karakteristika som ej återfinns i U 1060-gruppen: den upprepat stupade **m**-runan, det lilla korsade korset, den vid runstensens bas tillfogade ornamentslingan – repstaven – som är vanlig i just denna del av Uppland. Troligen har vi här två runristare, båda verksamma under senare hälften av 1000-talet och ingen av dem särskilt framstående.

Åbystenens inskrift ger ett värdefullt bidrag till våra kunskaper om vägsystemet i denna trakt under vikingatiden. En del av den forntida huvudleden mellan Uppsala och Björklinge kan ännu tydligt urskiljas i de gravfält som ligger uppe på den närmast nord-sydliga åsen strax öster om E 4 (fig. 2); hålvägar förekommer från Björklingeåns krök vid Lövsta i Bälinge socken till Björklinge sockens sydgräns där de upphör (se närmare M. Biörnstad i *Fornvännen* 1958; jämför Stenberger i *Tor* 1960). Men knappt två km längre åt nordväst, på Lunds ägor, träffar man på en väg vars hävd styrks av en runsten ytterligare några hundra meter norrut: U 1054 står »der den gamla, redan på 1600-talet förlagda, landsvägen mellan Uppsala och Björklinge varit» (Dybeck). Väster om Björklingeån vittnar U 1118 om en vikingatida förbindelseled från byarna kring Skuttunge kyrka norrut till Björklinges

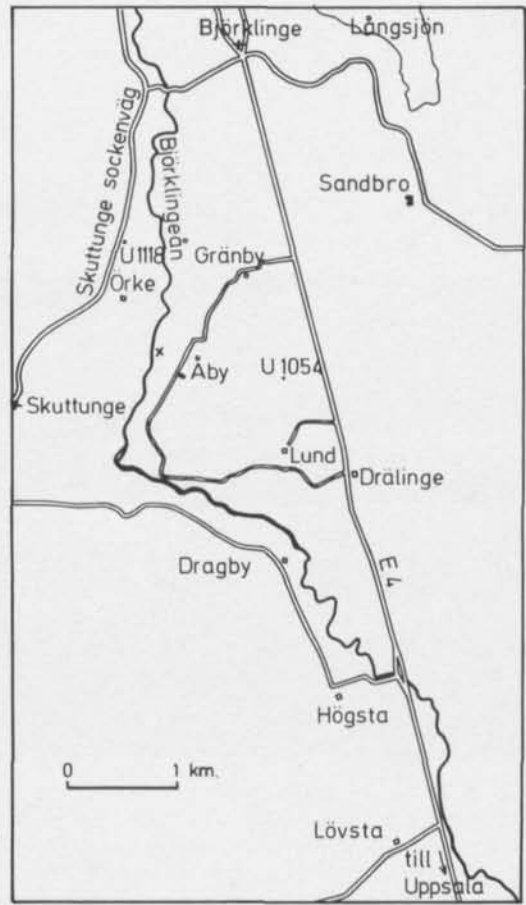


Fig. 2. Kartskiss över området kring Åby, Björklinge sn, Uppland. x markerar runstensens ursprungliga plats. – Sketch-map of the area round Åby, Björklinge parish, Uppland. x marks the original location of the runestone.

sockencentrum; till denna väg har säkerligen flera av östra Skuttunges många runstenar anknytning. Mellan dessa båda nord-sydliga vägsträckningar och på östra sidan om ån stod den nyfunna Åbystenena. Omedelbart väster om ån, i Örke, är ett vackert höggravfält genomkorsat av gångstigar; vid åslutningen ett par öst-västriga fåror, förmodligen rester av hålvägar. Norr om gravfältet är nu åker. Också Åbys bygravfält har legat nere vid ån: på en karta från 1799 (LSA B 5-72: 1) finns en rund markering i den dåvarande beteshagen, sannolikt en hög eller en stensättning; dessutom har här enligt den tidigare



Fig. 3. Björklingeån från västra stranden. Runstens ursprungliga plats bakom träden till vänster några meter in i åkern. Vid enen i bakgrunden den i texten omnämnda bruksvägen. Till höger Åbys ladugård. Foto H. Gustavson (ATA). – The Björklingeån from the western bank. The original location of the runestone behind the trees to the left a few metres inside the field. By the juniper in the background the road mentioned in the text. To the right the cow-house at Åby.

nämnda inventeringen »funnts 2 obetydliga gravar. Bortodlades omkring 1880». Runstenen stod strax invid detta gravfält. Några hundra meter norr om Lund har tydligen en forntida väg vikit av västerut från stora vägen till Björklinge; svaga spår kan möjligen urskiljas i skogsbacken ner mot åkern. På andra sidan gårdet sammanföll den kanske med den nuvarande bruksvägen som leder fram till byvägen strax norr om Åby gård (fig. 3). Vidare ner mot ån, genom bygravfältet, förbi runstenen som markerade det nybyggda eller åtminstone renoverade vadstället, över ån, genom Örkes bygravfält och fram till Skuttunges sockenväg. Det har i alla tider fun-

nits ett behov att ta sig över Björklingeån mellan Åby och Örke. De första decennierna av 1900-talet användes en enkel spång: torrskodd ville man ta sig till släktkalasen. På 1000-talet fäste man sig inte vid vätan, bara åns botten var stadig och stegen fasta. I ännu äldre tid nöjde man sig kanske med ett primitivare vadställe: rännorna i åslutningen på Örkesidan ligger litet för långt åt söder för att perfekt passa ihop med den ör som minner om Sune och Holmger.

Fyndet av Åbysten födde spekulationer om en förbindelse över Björklingeån på denna plats. Tolkandet av inskriften gav visshet. Runstenar är talande fornminnen.

Förkortningar

DR	Danmarks Runeindskrifter
LSA	Lantmäteristyrelsens arkiv
OAU	Ortnamnsarkivet i Uppsala
SFSS	Skrifter utg. av Svenska fornskriftsällskapet
U	Upplands runinskrifter
ULMA	Landsmålsarkivet i Uppsala
Ög	Östergötlands runinskrifter

The Runestone at Åby and a Ford in the Björklingeån

In the autumn of 1973, five fragments of a runestone were found at Åby, Björklinge parish, Uppland, some 20 km north of Uppsala. The inscription runs: "... and had a ford made after her(?) sons Sune and Holmger, a great monument ...". The runestone was originally erected just east of the Björklingeån in the Åby village grave-field, situated north-west of the village where there is now tilled land.

From the south, two prehistoric roads led to Björklinge, one east, the other west of the river; this is, among other things, confirmed by previously known runestones. That these roads were connected is made clear by the newly found runestone, which was raised where this connecting road-running from the east to the west-crossed the river.